

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ КОНФЕСІЙ – ДЕРЖАВИ – СУСПІЛЬСТВА

Олександр САГАН (Київ)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Релігійний комплекс України являє собою складну систему взаємодії та взаємовпливів канонічно й організаційно структурованих церковних інституцій. Ця система виступає невід'ємною складовою суспільного життя, чутливо реагує на утвердження в суспільній свідомості демократичних цінностей, світоглядних і національних ідей, морально-етичних принципів, власних позицій у витлумаченні національної та церковної історії. Зазначені процеси проявляються у зростанні суспільної активності віруючих, поглибленні внутрішньоцерковної інтеграції й мобілізації, посиленні впливу на внутрішню і зовнішню політику церковно-релігійного фактору.

Соціально-політична стабільність України багато в чому зумовлюється змістом та спрямованістю державно-церковних і міжконфесійних відносин, суспільною активністю релігійних інституцій. Сучасна стратегія співробітництва держави і церкви, як цілеспрямований і системний процес, утверджує духовну культуру, формує поле толерантності та взаємоповаги, спрямована на пошук взаємоприйнятних форм і методів розв'язання соціальних і релігійних проблем.

Держава в Україні чітко окреслила свої зобов'язання перед церквою, коло тих повноважень, які є сферою її компетенції, що робить її політику в галузі релігійно-церковного життя прозорою, відкритою для суспільного загалу.

Принципова новація сучасної української моделі державно-церковних відносин полягає в тому, що держава і церква визначаються в ній як рівноправні суб'єкти державно-церковних відносин, кожен з яких діє у сфері своєї компетенції взаємно підтримуючи один одного. При цьому релігійні організації діють в правовому полі держави, держава не втручається в справи церкви, забезпечуючи свободу релігії, свободу церкві, сприятливі умови її діяльності. Конституційне закріплення принципу відокремлення Церкви від держави не відкидає як їхньої взаємної відповідальності, так і можливості їхньої співпраці в сфері соціального захисту громадян, охорони здоров'я, культури, науки, мистецтва тощо.

Завдячуючи таким підходам, процес релігійного відродження в незалежній Україні набуває незворотного характеру, виявляється в зростанні релігійності населення, чисельності релігійних організацій, розширенні спектру конфесійного розмаїття.

Сьогодні в Україні діє 33841 тис. релігійних організацій, у т.ч. 32493 тис. громад, з яких більше 50% – православні. Зміни релігійної мережі торкнулися не тільки її кількісних показників. Церква перейшла на якісно новий рівень функціонування. Практично закінчене формування управлінських структур конфесій. Сьогодні церкві опікуються 328 духовних центрів та управлінь. Підготовка священнослужителів здійснюється у 192 вищих та середніх духовних навчальних закладах, діє 421 монастир, на ниві добротності та милосердя повсякденно працюють 333 місії.

Можна констатувати, що цей процес набуває сьогодні нових якісних ознак. Зокрема, в сферу конфесійного життя починають включатися нові чинники, що ведуть до

зростання релігійної мережі. Якщо раніше, відкинувши багаторічні заборони на легалізацію релігійного життя, церковні громади утворювалися переважно там, де люди цього давно прагнули, то нині у своїй більшості вони створюються тими, для кого релігійна поведінка та відповідні пріоритети духовного життя стали наслідком існування суспільної атмосфери, спрямованої на захоплення релігійних цінностей. На зміну ж нинішньому поколінню йдуть громадяни вже виховані в душі поваги до релігійних цінностей, для яких існуючі релігійно-культурні моделі є природним середовищем існування. Тому і на досить тривале майбутнє зростання релігійної мережі й укорінення релігійності серед українців буде сталою тенденцією. Тим більше, що саме релігійне життя суттєво урізноманітнюється. Масові паломництва віруючих, прощі, поклоніння релігійним святинам і мошам, хресні ходи тощо стають все більш помітним явищем суспільного життя в Україні, що органічно вписується у загальний контекст значущих для людей подій. При цьому Церква починає тісно співпрацювати з іншими суспільними інститутами, перетворюючись на природну складову співпраці у системі суспільних інститутів.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що в Україні з початком лібералізації радянської моделі церковної політики та завдяки цілісній та послідовній політиці молодій Українській державі щодо відродження релігійного життя, відбувається процес оптимізації інституційної мережі релігійних організацій, який приведе зрештою до того, що їх кількість у країні стане відповідати рівню релігійності її громадян і буде здатна задовольняти їхні духовні потреби.

На сьогодні Україна постає як поліконфесійна країна з достатньо визначеною конфесійною конфігурацією та домінуючими величинами у релігійному житті нашого народу. Серед діючих тут Церков безумовна першість належить православним, кількість громад яких перевищує 50% від загальної їх кількості. Не зважаючи на кризові процеси в Українському Православ'ї, пов'язані із відсутністю тут церковної єдності, питома вага православних церковних інституцій в Україні практично не зменшується, а соціологічні дослідження засвідчують, що соціальна база, яка здатна забезпечити зростання православної церковної мережі в майбутньому, є значно ширшою за існуючі показники інституалізації діючих в Україні православних церков.

Серед діючих в Україні православних інституцій 70 відсот. парафій належить до Української Православної Церкви, що знаходиться у канонічній та організаційній єдності з Московською Патріархією. Близько 20 відсот. православних громад належать до УПЦ Київського Патріархату, 8,8 відсот. — до Української Автокефальної Православної Церкви. Зовсім незначну кількість парафій мають інші православні церковні центри, розташовані як в Україні, так і за кордоном — Російська Закордонна Церква, Істинно-православна церква тощо.

За час, що минув з початку відродження Української Греко-Католицької Церкви, другої визначальної величини у релігійному житті України, нею було утворено таку кількість релігійних організацій, що вони складають собою 15% загальнонаціональної релігійної мережі.

Четверту частину релігійних громад в Україні репрезентують протестанти, найвпливовішими серед яких є євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня та Свідки Єгови. Всеукраїнський союз об'єднань СХБ, скажімо, з 2002 року є найбільшим в Європейському баптистському альянсі, динамічно розвиваються й інші протестантські союзи. Однак питома вага протестантів у загальній структурі віруючих не є вже такою великою. Середня протестантська громада складається з 50-60 осіб і відчутно поступається за цим показником православним і греко-католицьким.

Близько 3 відсот. релігійних громад утворили прибічники Римсько-Католицької Церкви. Решта припадає на релігійні утворення національних меншин та нові релігійні течії — неомістичні та орієнталістські рухи.

Розширення та зміцнення релігійної мережі щороку забезпечує зменшення такого показника як кількість громадян України, на яких припадає діяльність однієї релігійної

громади. Якщо 1986 року цей показник дорівнював 8,2 тисячі осіб, а 2000 року — 1,8 тисячі, то нині він дорівнює 1,55 тисячі осіб.

У роки незалежності України релігійне життя країни збагатилося ще й таким новим для нас явищем, як міжцерковні та міжконфесійні об'єднання. Міжконфесійні та міжцерковні контакти, як розширення співпраці між суб'єктами релігійного життя, у першу чергу, є ознакою його нормалізації, зменшення внутрішньої напруги у релігійному середовищі та його конфліктогенного впливу на інші суспільні процеси.

Серед таких міжконфесійних об'єднань слід назвати Українське Біблійне Товариство, Всеукраїнську Раду Церков і релігійних організацій, утворену 1998 р., та Наряду представників християнських Церков України, що працює, починаючи з кінця 2003 р. В релігійному середовищі також активно дебатується необхідність духовного єднання релігійних організацій, що належать до однієї конфесії. Це стосується пізньопротестантських церков, що прагнуть утворити Євангельський альянс України, та спроб іудеїв і мусульман започаткувати роботу конфедеративних об'єднань їхніх одновірців, які нині належать до релігійних організацій різних юрисдикцій.

Міжконфесійні та міжцерковні об'єднання здатні відіграти позитивну роль у подальшому розвитку релігійного середовища України, особливо що стосується консолідації зусиль релігійних організацій заради реалізації ними масштабних соціальних проєктів, роботи з мінімізації наслідків міжцерковних та міжконфесійних конфліктів, налагодженню міжнародних стосунків України з іншими країнами.

Така впливова суспільна інституція, якою на сьогодні є Церква в Україні, природно не може обмежуватися діяльністю лише в межах церковної огорожі, працюючи виключно на задоволення релігійних потреб людини. Церква все більшою мірою починає відчувати себе у новій соціальній ролі, відповідальною за моральний стан суспільства. Вона прагне повернути собі можливості впливу на традиційні для Церкви сегменти суспільного життя. Ідеться, в першу чергу, про пошуки шляхів співпраці із світською системою освіти та виховання, душпастирську роботу в армії та інших силових структурах, а також про співробітництво з існуючою у державі системою соціального захисту та розвиток інших аспектів соціального служіння Церкви.

Проблеми інтеграції світської та духовної освітніх систем почали дебатоватися в українському суспільстві з самого початку нинішнього етапу духовно-релігійного відродження. Коріння цієї дискусії, з одного боку, живиться як історичним досвідом зародження і розвитку шкільництва у церковному середовищі, так і світовим досвідом сучасних демократій та суспільною необхідністю використати духовно-моральний потенціал релігійних вчень, що лежать в основі усієї системи моральних цінностей. З протилежного боку, висуваються аргументи, що базуються на буквальному розумінні принципу відокремлення школи від Церкви, можливій загрозі клерикалізації світської школи, неможливості у рівній мірі задовольняти вимоги усіх конфесій. Не останню роль тут відіграє і зміст освіти, що продовжує значною мірою зберігати і по сьогодні своє колишнє атеїстичне наповнення, а також втрата реальних форм співпраці систем духовної та світської освіти, що тривалий час свідомо і цілеспрямовано протиставлялися одне одній.

В роки незалежності України проблема співпраці Церкви зі світською школою була однією із найактуальніших у сфері суспільно-церковних стосунків. Тривалий час справа не рухалася далі констатації корисності такої співпраці і лише 2002 р. Президент України своїм указом зобов'язав відповідні органи центральної виконавчої влади із залученням Церкви напрацювати модель запровадження духовно-релігійних цінностей у навчально-виховний процес.

Спільна робота освітян і Церкви вивела у 2004 році на конкретне рішення, яке однак не влаштувало останню. Ідеться про запровадження викладання у школах «Етики», в змісті якої повною мірою були б відображені релігійні засади моралі та особливості етичних систем найбільш розповсюджених в Україні релігій.

З урахуванням зауважень релігійних організацій прийнятим рішенням, Глава держави 2005 р. у черговий раз зажадав забезпечити такі підходи до розв'язання цієї проблеми, які влаштували б усіх учасників процесу. На виконання цієї вимоги було утворено міжвідомчу комісію за участю представників Церков і релігійних організацій, покликану розв'язати питання запровадження духовно релігійних цінностей у навчально-виховний процес.

Наскільки ефективною буде робота згаданої комісії — покаже час, однак, цілком очевидним є те, що це питання потребує поглибленої уваги з боку держави.

На переконання більшості експертів, проблему не буде розв'язано до тих пір, доки сторони не підйдуть до її розв'язання системно, не визначаться з форматом і змістом предмета, що мав би викладатися, не вдадуться до серйозного перегляду змісту світської освіти з точки зору її деатеїзації та не напрацюють законодавчої бази для відкриття конфесійних загальноосвітніх шкіл, що підтримувалися б фінансово з боку держави та контролювалися б органами освіти.

Окрему проблему в руслі теми співпраці Церкви із світською освітньою системою складає питання запровадження спеціальності «Богослов'я» в систему вищої освіти України. З одного боку, це дало б можливість заповнити ту прогалину у гуманітарному, зокрема філософському знанні, що утворилася внаслідок насильницького насадження матеріалістичних та атеїстичних поглядів на світ і людину. З іншого боку «Богослов'я» могло б стати тим містком, що вів би до визнання державою дипломів духовних навчальних закладів, що є для Церкви важливою юридичною і моральною проблемою. Оскільки і церковним і світським фахівцям спеціальність «Богослов'я» бачиться як широкий набір філософських, загальногуманітарних, мовних та власне богословських дисциплін, то її можна було б розглядати і як інструмент підготовки викладачів навчально-виховних духовно-релігійних дисциплін, що будуть запроваджуватися у світській школі.

За результатами численних соціологічних досліджень, Церква, як і основні суспільні прошарки в Україні, готова до того, щоб у визначений законом спосіб духовно-моральні надбання, сформовані впродовж багатьох століть, стали доступні підростаючому поколінню разом із об'єктивними знаннями про роль релігії і Церкви у суспільно-історичному поступі людства.

Не менш актуальною для суспільства і Церкви є проблема душпастирства в армії та духовної опіки над іншими силовими структурами держави. Вона актуалізувалася з початком будівництва Збройних Сил України і спиралася, в першу чергу, на історичні традиції церковної присутності у Запорізькій Січі, з'єднаннях Січових стрільців, військах УНР, Гетьманській армії, а також у царських військах.

Соціологічні дослідження і сьогодні підтверджують наявність бажання Церкви працювати на ниві військового душпастирства. Майже 80 відсот. опитаних священників, які представляли різні церкви, вбачають присутність Церкви у війську надзвичайно корисною, а 95 відсот. священнослужителів переконані, що їхні церкви будуть достойно вести релігійну діяльність в армії.

Урахування цих настроїв та бажання військовослужбовців спілкуватися з пастирем-вихователем, спонукає Церкву до пошуку адекватних часу змісту та форми своєї присутності в армії та інших силових структурах. Пошуком підходів до розв'язання цих проблем було присвячено ряд міжнародних науково-практичних конференцій, що проводилися Міністерством оборони України разом із провідними Церквами. Так, конференція «Практика формування особи військовослужбовця та створення умов успішного виконання військового обов'язку: християнський досвід», окреслила широке коло питань, що мали б стати об'єктом особливої уваги Церкви. Серед них відзначалася стурбованість проявами асоціальних явищ у військових колективах, позастатутними відносинами, моральною нестійкістю, безвідповідальністю, зневірою військовослужбовців, відсутністю реальних можливостей спілкування із священством та виконання обрядів і здійснення молитов.

Перелічене турбує як Церкву, так і відповідні державні інституції, суспільство в цілому. Тому у керівних органах більшості Церков та релігійних організацій в різний час було створено відповідні структурні підрозділи, які почали фахово працювати з військовими та представниками силових структур. Підготовці пастирів для роботи у військових колективах сприяє і Міністерство оборони України, а в управлінні соціально-психологічної служби Прикарпатського військового округу силами спеціально створеної групи військових та священиків ще 1993р. було розроблено проект «Правил душпастирювання у Збройних Силах України на першому етапі організації капеланської служби». Згідно з цим документом, військове священство не обмежується задоволенням духовно-релігійних потреб військовослужбовців, але й залучається до виховного процесу в цілому, стаючи в такий спосіб складовою органів виховання особового складу військових підрозділів. В той же час згаданий документ забороняє священикам втручатися у суто військову сторону життя цих підрозділів, піддавати сумніву накази і розпорядження командирів чи переносити у військові частини міжконфесійні суперечки і протиріччя. На думку авторів проекту, військові священики мали б отримати спеціальну освіту, що базувалася б на широкій соціально-гуманітарній, філософській та богословській підготовці, з обов'язковим вивченням необхідних військових дисциплін.

Взаємна зацікавленість у співпраці Церкви й армії прослідковується і за іншими ознаками. Представники Церкви є учасниками більшості урочистих і значимих подій у житті військових частин, духовна опіка забезпечувалася в усіх випадках, пов'язаних з перебуванням у зоні бойових дій наших миротворців. Про це ж свідчить і реалізація таких акцій як «хресна хода по повітрю», здійснена священством Української Православної Церкви Московського Патріархату у співдружності з військовими пілотами.

Попри певні досягнення у зустрічному русі Церкви та армії і по сьогодні проблема запровадження військового священства в українському війську та інших силових структурах є нерозв'язаною. Основною причиною її повільного вирішення залишаються міжконфесійні конфлікти і протиріччя, разом з комплексом інших причин, зокрема таких, як конфесійна строкатість українського суспільства, фінансові та правові труднощі.

Однак робота із створення інституту військового священства продовжується і в Церкві, і в суспільстві та й в самій армії. Це зумовлено зростанням кількості віруючих у військовому середовищі. За даними Міністерства оборони України, питома вага віруючих у Збройних Силах у період з 1992 по 1996 рр. зросла з 4 до 29 відсот.

Ця тенденція продовжує зберігатися, а відтак армії все важче обходитися без пастиря-вихователя, який міг би працювати з солдатами та офіцерами в умовах дезінтеграції ціннісних орієнтирів, притаманних попередній епосі. Не слід скидати з рахунку і ту обставину, що інститут військового священства (капеланства) є одним із стандартів діяльності війська у більшості європейських країн та США, а відтак він повинен розглядатися військовим командуванням України і через призму наших євроатлантичних прагнень.

З точки зору практичної реалізації, найбільш розвиненою формою соціально значущої діяльності Церкви у сучасній Україні є милосердництво та добродійна робота, які порівняно з розглянутими вище аспектами соціального служіння релігійних організацій досягли найбільшого розвитку.

Милосердницька і добродійна діяльність витікають із самої природи християнства і були завжди добре розвиненими і шанованими в українських землях ще з часів його прийняття. Церква мала серйозну матеріальну базу для здійснення цієї роботи, а вибудована нею в кінці XIX— на початку XX ст. система милосердницьких та добродійних закладів відіграла, на думку фахівців, навіть роль спонуки для відповідної діяльності держави, спрямованої на підтримку нужденних.

В часи панування тоталітарного режиму, який поклав в основу боротьби з Церквою винищення саме матеріальної бази її існування, остання повністю втратила інституційні

форми реалізації благодійництва та доброчинства. Ці форми діяльності релігійних організацій знаходилися під суворою заборонаю режиму.

Усі законодавчі акти радянських часів забороняли не лише благодійництво та доброчинність релігійних організацій, але й ті види їх діяльності, які могли створити саму можливість надання Церквою матеріальної допомоги тим, хто її потребував.

За нових умов справа милосердя і доброчинства Церкви почала швидко відроджуватися. Ця робота йшла одночасно по кількох напрямках. По-перше, релігійні організації України, особливо ті з них, що мають транснаціональну будову, почали отримувати та розподіляти гуманітарну допомогу від своїх одновірців із-за кордону. Церква стала основним отримувачем такої допомоги, на її адресу надходить більш як дві третини усіх гуманітарних вантажів, що йде в Україну.

Спеціальні програми Церкви реалізуються релігійними місіями, монастирями, чернечими чинами та спеціальними установами, утвореними різними релігійними організаціями для роботи з групами ризику. Церкви та релігійні організації України брали і беруть активну участь у роботі, спрямованій на ліквідацію наслідків екологічних та технологічних катастроф. Щороку у літніх дитячих таборах та на базах відпочинку, що належать релігійним організаціям, оздоровлюються десятки тисяч дітей з неповних сімей та з сімей, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

По-друге, релігійні місії та спільноти в Україні намагаються брати активну участь у великих міжнародних милосердницьких проектах. Крім того, в країні працюють групи волонтерів, представники Церкви здійснюють опіку над пацієнтами психіатричних лікарень, будинками престарілих тощо. Релігійні організації утворюють спеціальні медичні центри, пересувні амбулаторії, опікуються проблемами боротьби з епідеміями та тяжкими захворюваннями. Подекуди ця спільна робота набуває нових якостей, оскільки її результати лише в кінцевому підсумку спрямовуються тим соціально-демографічним групам, які не здатні самі себе утримувати, а в початковій фазі зусилля доброчинців скеровані на допомогу тим, хто здатен і хоче працювати. Це - допомога технікою, насінням, засобами хімічного обробітку землі тощо з наступними викупом продукції у її виробника і безкоштовним розподілом між установами соціального спрямування. Так, говорячи мовою християнського соціального вчення, Церква намагається подолати не лише «бідність слабких», але й «бідність сильних».

По-третє, відкритість нашого суспільства та готовність релігійних організацій до співпраці з закордонними доброчинними організаціями привели до швидкого розгортання в Україні роботи таких міжнародних агенцій і фондів як «Карітас», «Реновабіс», «Церква в потребі», ADRA, Бюро єпископської конференції США з допомоги Католицькій церкві в Центральній і Східній Європі та ін.

Сказане не означає, що соціальне служіння Церкви в сучасній Україні розвивається безпроблемно. Як вже наголошувалося, історично склалося так, що Церква на сьогодні ще позбавлена тієї матеріальної, фінансової та юридичної бази, яка б дала їй можливість, з одного боку, реалізовувати власні масштабні проекти у цій царині, а з іншого, як юридичній особі брати участь у тендерах на реалізацію тих чи інших соціальних проектів держави, які вона зі своїм досвідом та напрацьованими механізмами соціального служіння могла б вигравати.

На сьогодні співпраця Церкви з системою охорони здоров'я та соціального захисту держави ще не набула концептуального характеру. Нерозвиненість співпраці Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій чи окремих церков з органами соціального захисту, охорони здоров'я і довкілля свідчить про початковий характер можливого плідного партнерства у стосунках між ними.

Забезпечення церкві повноцінного правового і соціального статусу, створення для неї сприятливих умов діяльності ставить на порядок дня визначення пріоритетів держави в галузі релігійно-церковного життя. Більше того, у відносинах між державою і церквою, а також у взаєминах між конфесіями виникає чимало проблем, які вимагають законодавчого

врегулювання. Це, з одного боку, зумовлює необхідність ініціювати зміни в чинному законодавстві щодо релігії та церкви, котрі якомога повніше враховували б реалії сьогодення, а з другого - потребує тривалої стратегії подальшого розвитку державно-церковних відносин в Україні.

Якщо в загальних рисах окреслити основні пріоритети державної політики щодо релігії та церкви, то ними є забезпечення конституційного положення про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, рівноправності всіх офіційно діючих в Україні релігій та права громадян на свободу совісті. Такі чіткі правові принципи і процедури дають змогу створити надійні механізми захисту прав віруючих, законних інтересів релігійних організацій, уникнути конфліктних ситуацій на релігійному ґрунті. При цьому вдосконалення законодавчої та іншої нормативної бази слід здійснювати передовсім шляхом відпрацювання юридичних механізмів розв'язання питань, які виникають у відносинах між державними й релігійними структурами, а також між різними релігійними організаціями;

§ сприяння релігійним організаціям у виконанні їхніх статутних завдань, участі церков у служінні, що має неабияке соціальне значення. Йдеться, зокрема, про зміцнення моральних підвалин суспільства, розвиток милосердницької, добродійної діяльності тощо;

§ подолання дестабілізуючих впливів церкви на суспільство, деполітизація релігійного середовища. Йдеться в тому числі і про те, щоб мінімізувати спроби партій, рухів та інших політичних формувань використовувати релігійно-інституційні структури під час виборчих кампаній тощо.

Зрозуміло, деполітизація релігійного життя не означає, що держава не зацікавлена у притаманних церкві функціях моральної опозиції, критики окремих аспектів соціальної політики державних органів. Реалізація цих функцій релігійними організаціями, особливо за умов транзитного стану суспільства, спонукає державу до корекції політичного курсу, певною мірою мінімізує негативні соціальні й соціально-психологічні наслідки економічних реформ і тому відповідає інтересам країни.

Нарешті, об'єктом державної політики щодо релігії та церкви має стати сприяння розвитку релігійної самобутності корінних народів та національних меншин, їх стосунків з одновітряними за кордоном.

Державна політика стосовно цих організацій має спрямовуватись на розвиток їхньої власної релігійно-інституційної інфраструктури; мінімізацію вирішальної залежності від закордонних центрів, а також недопущення перетворення конфесійного чинника на знаряддя етнічного й територіального сепаратизму; залучення згаданих релігійних організацій у процес динамізації стосунків України з їхніми етнічними батьківщинами й створення сприятливих умов для розвитку української діаспори в різних країнах.

Зростаюча відкритість суспільства, імплементація Україною міжнародних правових норм, спроможність авторитетних європейських та світових організацій аналізувати дотримання державою законодавства щодо прав людини та діяльності релігійних організацій вимагають виважених рішень у галузі державно-конфесійних відносин, подальшого вдосконалення законодавчої бази у царині свободи совісті, відпрацювання ефективного механізму розв'язання актуальних питань міжконфесійних взаємовідносин.